

Subject Area
International Relations

Year: 2022
Vol: 8
Issue: 94
PP: 324-330

Arrival
17 December 2021
Published
31 January 2022
Article ID Number
3834
Article Serial Number
10

Doi Number
<http://dx.doi.org/10.26449/ssj.3834>

How to Cite This Article
Fırat, A.A. (2022). "Orta Asya'da Dini Radikalizm: SSCB Ve Selefi- Vahhabi İdeoloji Ekseninde İnceleme" International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:8, Issue:94; pp:324-330

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

1. GİRİŞ

Orta Asya bölgesi, tarih boyunca jeostratejik ve jeopolitik olarak önemli bir bölge olagelmıştır. Ayrıca ekonomik olarak da geçmişten günümüze büyük güçlerin hâkimiyet kurma emelleri güttüğü bir bölge olmuştur. Sovyetler döneminde atıl bir bölge olarak varlığını sürdüren bölgeye SSCB sonrası dönemde yasal ve yasa dışı birçok unsur göz dikmiş ve bu bölgede kendileri için bir çıkar peşine düşmüşlerdir.

Devletlerin siyasi ve ekonomik emelleri bulunan bölge aynı zamanda radikal fikirlerin de yayılma alanı olmuştur. Radikalizm, dini radikalizm ve terörist faaliyetler bölgede Sovyetler sonrası güç boşluğundan yararlanarak yayılma alanı bulmuştur. İslam bölgede hâkim din olduğu için de dini radikalizm, İslam üzerinden vuku bulmuştur. Bölge Müslümanlarının radikalleşme süreçleri, Sovyetler dönemindeki din baskısı, ateist yönetim insanların yeterli ve kaliteli din eğitimi alamaması, Sovyetlerin son dönemi ve Sovyetler sonrası dönemde bölgeye giren radikal akımların aşırı fikirlerine kapılmaları ve Sovyetler sonrası kurulan ülke rejimlerinin otoriterliği ve diğer sorunlarıyla gerçekleşmiştir.

Orta Asya'da dini radikalleşme, SSCB sonrası birçok örgütün kurulması ve bazı örgütlerin bölgede siyasi ve ideolojik taban bulması karşılıklı etkileşim içinde olan olgular olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Asya'da kurulan örgütlere Akramiler, Hizb'un-Nusret, Tebliğ Cemaati, Orta Asya İslami hareketi, Özbekistan İslami Hareketi ve Hizb'ut-Tahrir örnek olarak verilebilir. Bu örgütler genellikle Vahhabi-Selefi çizgisinde ideolojiler benimseyerek önce Orta Asya'da daha sonra da tüm İslam coğrafyasında ve İslam'ın eskiden hâkim olduğu coğrafyalarda laik

Orta Asya'da Dini Radikalizm: SSCB Ve Selefi- Vahhabi İdeoloji Ekseninde İnceleme

Religious Radicalism In Central Asia: An Examination On The Axis Of The USSR And Salafi-Wahhabi Ideology

Aydın Ahmet FIRAT¹

¹ Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Siyasi Tarih Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, Kocaeli/Türkiye

ÖZET

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) 20. yüzyılda hem kendi bünyesini oluşturan ülkelerde hem de tüm dünyada büyük etki yaratmıştır. SSCB, Materyalist Sosyalizm'in gerektirdiği şekilde, başlangıç aşamasında din ve dini faaliyetleri kontrol etme; dini kurum, ibadethane ve dernekleri sıkı denetim altında tutma; din ve din eğitimi devlet tekeline alma ve genç nesillere dinden arındırılmış laik eğitim verme; son aşamada da dinden arındırılmış bir komünist dünya yaratma politikasını uygulamaya koymuştur. İslam medeniyetinin önemli bir kolu olan ve 19. yüzyıldan itibaren Ortodoks Rus Çarlığı ve 20. yüzyılda SSCB denetimi altında kalan Orta Asya kolu da bu politikadan etkilenmiş ve Sovyet din politikaları ve devlet kontrolündeki din kurumlarıyla, dini eğitimden uzak kalmışlardır. Böylece bu ülkeler Sovyetlerin son dönemlerinde ve Sovyetler dağıldıktan sonra, dış kaynaklı radikal dini fikirlere açık hedefler haline gelmişlerdir. Radikalizm ne kadar Özbekistan, Tacikistan gibi belli ülkelerde yoğunlaşsa da tüm Orta Asya Bölgesi için çok büyük bir sorundur.

Anahtar Kelimeler: Radikalizm, Dini Radikalizm, Orta Asya, SSCB

ABSTRACT

In the 20th century, the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) had a great impact both in the countries that formed its own structure and in the world. As required by Materialist Socialism, the USSR had to control religion and religious activities at the initial stage; keeping religious institutions, places of worship and associations under strict control; monopolizing religion and religious education by the state and providing a secular education free from religion to the younger generations; as a final stage, it tried implemented the policy of creating a communist world free of religion. Central Asia, which was an important branch of Islamic civilization and under the control of Orthodox Russian Empire in the 19th century and the USSR in the 20th century, was also affected by this policy and remained away from religious education with Soviet religious policies and state-controlled religious institutions. Thus, these countries have become open targets for foreign radical religious ideas in the last period of the Soviet Union and after the Soviet collapse. No matter how much radicalism is concentrated in certain countries such as Uzbekistan and Tajikistan, it is a huge problem for the entire Central Asian Region.

Key Words: Radicalism, Religious Radicalism, Central Asia, USSR

rejimleri devirerek “İslam Halifeliği” kurma amacı gütmektedirler. Fakat şiddete başvurma konusunda bütün örgütler aynı fikri paylaşmamaktadır.

Bu çalışma, Orta Asya ülkelerinde ne kadar çok büyük sorunlara yol açmamış olsa da radikalizmin ve dini radikalizme neden olan olgu ve olayları ele almayı amaçlamaktadır. Radikalizm, dini radikalizm, Sovyetler döneminde Orta Asya'nın ‘dinsizleştirme’ politikasına maruz kalması, Selefi-Vahhabi ideolojisi, bu ideolojinin temelleri ve bu ideolojinin Orta Asya coğrafyasına yankılanmasından kaynaklanan dini radikalizme odaklanan çalışma, Orta Asya ülkeleri özellikle Tacikistan ve Özbekistan’da faal olan radikal örgütlere ve bu örgütlerin amaçlarına ışık tutmuştur.

2. RADİKALİZM VE DİNİ RADİKALİZM

Etimolojik olarak radikal kelimesi, Latince bir kelime olan, kök, köken, kaynak, temel anlamına gelen “radix” kelimesinden gelmektedir (Kurum & Avcı, 2018: 39). Türkçeye ise Fransızcadan girmiştir. Radikalizm genel tanımıyla toplumsal, siyasal ve ekonomik alanlarda ortak kabul görmüş normların en az bir alanına muhalif olan, alternatif oluşturan, tutarlılık derecesi artan veya azalan bir düşünce sistemi ve gelecek tasavvurunun benimsenmesini ve bu alternatif tasavvurun hayata geçirilmesi için kapsamlı ve eksiksiz bir sosyal ve/veya siyasi reformu savunan fikri ifade etmektedir (Ağır & Arpacı, 2019: 1023; <https://libguides.lib.msu.edu/radicalism/definition>).

Radikalleşme kavramının ne akademik çevrelerde ne de devletler platformunda kabul edilmiş, onaylanmış bir tanımı bulunmamaktadır. Avrupa Komisyonu bünyesinde 2006 yılında oluşturulan “Şiddet İçeren Radikalleşme Çalışma Grubu” (The Working Group on Violent Radicalisation) bulgularına göre radikalleşme, ideolojik ve psikolojik bağlamdan etkilenebileceği gibi global, sosyolojik ve psikolojik bağlamdan da etkilenebilir. Dolayısıyla, radikalleşme bağlamdan bağımsız incelenemeyecek bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır (Kurum & Avcı, 2018: 50).

Radikalleşme süreci iki şekilde ortaya çıkmaktadır; bilişsel radikalleşme ve davranışsal radikalleşme. Bilişsel radikalleşmede inançların aşırılışmasından ve davranışsal radikalleşmede ise davranışların aşırılışmasından bahsedebiliriz. Her iki senaryoda da radikalleşme kavramı, bir aşırılışma süreci olarak tezahür eder (Neuman, 2013: 873-874). Şiddet ve zor araçlarının radikalleşmenin unsurları olup olmadığı akademisyenler tarafından irdelenmektedir. Literatürde yaşanan kafa karışıklığına rağmen radikalleşmenin özü, şiddet ve güç kullanımınıdır (Alimi, Demetriou, & Bosi, 2015: 38). Zira güç kullanımı ve şiddete başvurmadan hedefe ulaşmaya çalışmak demokratik yolları denemektir ve demokrasiler radikalleşme sürecini zorlaştırır. Fakat geçmiş deneyimlerden yola çıkarak her radikal kişi veya örgüt şiddet araçlarını kullanır demek yanlış olur.

2.1. Dini Radikalizm

Radikalizm bir anda ortaya çıkmaz, bir sürecin ürünüdür ve bu süreç esnasında pek çok kaynak radikalizmi beslemektedir. Radikalleşme, pekâlâ dini referansların etkisinde kalarak toplum içinde aşamalı ve kati surette kendine yer açabilir. Dini radikalizm, dini söylemlere ve fikirlere birtakım gerek kötü niyetli gerek masum siyasi söylemler eklenilerek toplumun dini duygularının ve duyarlılığının belli bir hedefe yönelik artırılması sürecidir (Arpacı, 2017: 16). Burada din, toplum tarafından ne kadar az bilimsel ele alınır ve din öğretimi, merkezi ve bilimsel bir müfredattan ziyade din adamlarına ve onların tarikatlarına bağlı olursa o kadar şiddetli bir radikalizm süreci ortaya çıkar.

Dini radikalizmin sebeplerini inceleyecek olursak; “Siyasi nedenler; (seküler) devletin halkının dinini yaşamasına izin vermediği düşüncesi ve pratiği, temsil edilmeme düşüncesi, ifade özgürlüğü ihlali olarak açıklanabilir. Bireysel nedenler; kimlik arayışı, birey olarak tutunamama, kendini ispat etme, sosyo-ekonomik yoksunluk, psikolojik sorunlarla boğuşma, egoistlik ve eğitimsizlik. Dini politik hedefler; ülke/bölge siyasi yapısında dini reform veya devrim gerçekleştirme arzusu, batıyı-kendini ezeni- hezimete uğratma, vaat edilmiş topraklar gibi dini-politik amaçlara ulaşma isteği, dini literal yorumlama. Toplumsal nedenler; ötekileştirilmiş ya da dışlanmış olma, çoğunluğa uyum sağlayamama, göç ve entegrasyon sorunları. Felsefi nedenler; modernite ve kurumlarına yönelen tepki, küreselleşme” gibi nedenlerin dini radikalizmde büyük etki sahibi olduğunu görürüz (Arpacı, 2017: 20).

Radikalleşme, özellikle dini radikalleşme daha çok Batı merkezli bir araştırma sahasına sahip olmuştur. 11 Eylül 2001 saldırıları ve bu saldırıların Afganistan’da yerleşik radikal gruplardan geliyor olması Batılı siyasetçileri ve siyaset, sosyoloji, psikoloji ve hukuk alanında çalışan bilim insanlarını ‘terörizm’, ‘radikalizm’, ‘dini radikalizm’ gibi konularda daha derinlemesine düşünmeye itmiştir. 2001 saldırıları sonrası ABD öncülüğünde başlatılan ‘teröre karşı savaş’ akademisyenlerin düşüncelerinden beslenmiştir. Ayrıca ABD’yi kendi evinde ilk defa vuran güç olan El- Kaide’nin, dini radikalizmin hatta İslami radikalizmin yarattığı şaşkınlık dolayısıyla medyada çok sık yer bulması ile kamuoyunda da tartışılır hale gelmiştir (Kurum & Avcı, 2018: 38-39).

2.2. Selefi-Vahhabilik

Vahhabilik, İslam'ın Sünni mezhebinin püriten bir kolunu teşkil eder. Vahhabi kelimesinin kökeni ise 18. yüzyılda yaşamış olan dini düşünür Muhammed Bin Abdül-Vahhab'a dayanır. Bu öğretiye göre İslam-aslında belirtilen Sünni İslam-, Hz. Muhammed ve Dört Halife döneminden sonra dine giren sapma (bidat) ve yeni öğretilerden arındırılmalıdır. Vahhabilik ilk ortaya çıktığında Osmanlı ulemasından şiddetli karşılık görmüştür. Bu yersiz değildir, zira Vahhabiler diğer Müslümanları putperest olarak görmektedirler ve bu görüşü benimseyen Suudiler Hicaz'da Osmanlı'ya meydan okumuşlardır (Commins, 2015: 151-153; <https://sgp.fas.org/crs/misc/RS21695.pdf>).

Selefilik, Vahhabiliğin Arap Yarımadası'nda çıkışının aksine İslam coğrafyasının çeşitli yerlerinde genel olarak 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında giderek daha muhafazakarlaşan düşünürler arasında ortaya çıkmıştır. Selefilik'te de İslam'ın Kur'an ve hadisler temel alınarak özüne döndürülmesi gerektiğine inanılır. Bu görüşün ortaya çıkması özellikle Şam ve Bağdat gibi şehirlerdeki ulemalar arasında yayılması Vahhabilik inancına meşruiyet kazandırma açısından önemli olmuştur. Vahhabilik daha çok Suudi Arabistan merkezli muhafazakâr bir İslami itikat iken Selefilik daha genel püriten bir yaklaşım olmuştur (Commins, 2015: 151-153; <https://sgp.fas.org/crs/misc/RS21695.pdf>).

Şiddete başvurma konusu ve 'şiddete dayalı cihat olgusunun', kendilerini Selefi veya Vahhabi olarak tanımlayan düşünürler arasında yeni bir olgu olduğu düşünülmektedir. Vahhabi din adamları Suudi tarihi boyunca bazı durumlarda dine dayalı şiddete olumlu bakmışlardır. Fakat çoğu düşünürü göre Selefi-Vahhabi ideolojisinin asıl radikalleşmesini SSCB'nin Afganistan'ı işgalinin tetiklediği düşünülür. Sovyetlere karşı savaş, İslam coğrafyasının çeşitli yerlerinden çeşitli Müslüman grupları buraya çekmiş. Savaşmak ve şiddet araçlarını kullanmak için toplanan bu insanlar, ağırlıklı olarak Suudi Arabistan olmak üzere ABD ve Avrupa devletlerinin fonlarıyla kurulan ve yönetilen medreselerde yine Selefi-Vahhabi ideolojisi esas alınarak verilen dersler almışlardır. Şiddet araçlarının kullanımı, savaş koşulları ve görece köktenci inançlar radikal görüşleri de beraberinde getirmiş olabilir (<https://sgp.fas.org/crs/misc/RS21695.pdf>).

3. ORTA ASYA'DA SSCB SONRASI DİNİ RADİKALLEŞME

Orta Asya, SSCB egemenliği altında yaşadığı süre boyunca hem siyasi hem stratejik hem de ekonomik anlamda dünyanın en yüksek potansiyelli bölgelerinden biri olmuştur. SSCB'nin dağılması ile Orta Asya ülkelerinin jeopolitik, jeostratejik ve jeokültürel özellikleri tekrar fakat hayli karmaşık bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bölgede yaşanan geçiş sürecinden kaynaklanan ve bölge ülkelerinin siyasi kararsızlığı, politikaları ve gerek kaba güç gerek yumuşak güç kapasiteleriyle küresel etki sahibi büyük güçlerin bölgeye bakışını da etkilemiş ve bölgede oluşan güç boşluklarını doldurmaya yönelik çabalarını tetiklemiştir (Birdişi, 2017: 123-143). Yeni aktörler bölgeye bazı argümanları sürerek girmeye çalışmışlardır. Coğrafi komşuluk, dil, din, tarih, kültür ortaklığı bu argümanların başında gelirken bölge özellikle doğal kaynakları, madenleri, Avrupa ile Asya arasında geçiş güzergahında ve 21. yüzyılda dünyanın en karmaşık bölgelerinin başında gelecek olan Soğuk Savaş sonrası uluslararası konjonktürü meşgul edecek Afganistan ve Çin'e komşu pozisyonunda bulunmasından kaynaklanan jeostratejik önemi ile Avrasya'da bile bulunmayan aktörlerin çekim noktası olmuştur. Fakat Orta Asya bölgesi, sadece yasal anlamda varlığını sürdüren güçlerin değil aynı zamanda çeşitli aşırı grupların ve fikirlerin de etki alanı olmuştur (Davletov, 2006).

Günümüzde ve hatta SSCB hala ayakta iken, Orta Asya'da var olan sorunların kaynağı olarak bölgeye yönelik Sovyet politikaları görülebilir. Örneğin Sovyetler döneminde orta ve uzun vadeli bir strateji olarak uygulanan "Matruşka Modeli" önem arz etmektedir. Bakacak olursak radikalizm ve radikalizmin sebepleriyle organik bir bağı bulunmamasına rağmen bu model, Orta Asya coğrafyasını Balkanlar kadar olmasa da karmaşık bir yer haline getirmiştir. Fikir olarak, birliği oluşturan ulusların yan yana değil iç içe yaşamasını hedeflediğinden, teoride kaynaştırma ve bir Sovyet ulusu yaratma olarak ve/veya bölge uluslarının homojen yapılar kurarak milliyetçi hareketlere kapılmamasını önleme stratejisi olarak okunabilecek model, pratikte bir asimilasyon stratejisine dönüşerek zamanla bölgenin doğal demografisini tahrip etmiştir. Özellikle Stalin döneminde SSCB genelinde olduğu gibi bölgeye Rus göçmenler yerleştirilerek, bölge ülkelerinin demografileri kasten bozulmuştur. Ayrıca Kafkaslardan sürülen halklar da Sibiryaya ve Orta Asya'ya yerleştirilmiştir. Böylece demografik sınırlarla uyumsuz sınırlar ortaya çıkmış, bölgede 'öteki' olan her şeye nefret ve bu nefretin tetiklediği bir radikalizm ve etnik sorunlar başlamıştır (Birdişi, 2017: 123-143).

Sovyetler Birliği'nin, Orta Asya'ya yönelik iç politikasında 1917 yılından 1928 yılına kadar görece ılımlı bir seyir gözlenmiş, dini kurumlar ve vakıflar faaliyetlerini sürdürmüşler, din eğitimine karışılmamış ve bölgede görece demokratik bir ortam hâkim olmuştur. 1920'li yılların sonuna değin medeni hukuk, miras hukuku ve bazı davalarda ceza hukuku yerel mahkemelerde İslami şeriata göre uygulanabilmiştir. 1923'lü yıllarda Sovyetler yerelleştirme politikası adı altında Müslümanların hükümet görevlerine atamalarında artırımı gitme gibi adımları atmıştır. Bir

diğer önemli adım ise, başarısı tatmin etmeyip kapatılan “Şeriat Mahkemeleri Topluluğu” adlı kurumun kurulmasıdır. Görünüşte dini faaliyetleri serbestleştiriyor gibi görünse de Sovyetlerin asıl amacı dini faaliyetleri devlet kontrolüne almak ve İslam’ı Marxist-Leninist bir çizgiye çekmek olabilir. Fakat 1928 yılına gelindiğinde ılımlı ortam yerini baskıcı Sovyet politikalarına bırakmıştır. Bu politikalara göre, yerel ve yerleşik İslami vakıflar kapatılmış ve varlıkları ise doğrudan merkezi hükümete bağlı Halk Eğitim Komiserliği’ne aktarılmıştır. 1928-1938 yılları arasında Sovyet merkezi ideolojisini ve otoritesinin İslam dinine yönelik yeni, saldırgan ve gayet kapsamlı din politikası kendini göstermiştir. Giyim kuşamdan sosyal hayata kadar her alanda İslami olan her şeye karşı savaş başlatılmış, insanlar ya korkutularak ya da propagandayla dinlerinden soğutulmuştur (Çaman & Dağcı, 2014: 9-10).

II. Dünya Savaşı ve sonrasında SSCB, sert din politikalarında daha yumuşak bir yaklaşım benimsemeye başlamış ve ibadet devlet kontrolünde de olsa serbest bırakılmıştır. 1943 yılında Sovyet hükümeti, “Orta Asya Müslümanları Ruhani Kurulu” (Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia – SADUM) adlı dini denetim ve kontrol sağlayacak kurumu hayata geçirmiştir. SADUM, teoride merkezi hükümetten bağımsız bir yapı hüviyetinde de olsa pratikte Sovyet merkezi hükümetinin Orta Asya’daki din kavramını devlet denetimi ve kontrolü altına alma çabasıdır. Merkezi devlet, SADUM aracılığı ile, İslami elitleri kontrol ederek İslami eğitimin önüne geçmiş ve aynı zamanda okullarda eğitim öğretimi merkezi ve laik müfredat üzerinden yürüterek dini bilgiye erişimi kapatmış ve 1980’lerde İslami faaliyetler görece serbest bırakıldığında arkasında kulaktan duyma bilgilere, dogmalara inanabilecek, söylenenlerin doğruluğunu soruşturacak ne fiziki ne de beşeri güvenilir kaynaklara ulaşma imkanı olmayan ve radikal ideolojilerin etkisinde kalabilecek geniş bir halk kitlesi bırakmıştır (Çaman & Dağcı, 2014: 9-11).

SSCB döneminde ayırım yapılmaksızın dini inanç sistemlerine karşı durulmuş, İslami nitelikli her tür faaliyet yasaklanmış, bunun yerine diyalektik materyalizm ve ateizm dini inanç karşıtı bir argüman olarak kullanılmıştır. Din, politika gereği, SSCB idaresi boyunca kimi zaman yasaklanmış kimi zaman sınırlandırılmıştır. Bu nedendir ki toplumda tam anlamıyla derinleşmemiş ve din aktarımı, birtakım yerel dini liderlerce yapılan çoğu zaman yoruma dayalı faaliyetlere açık hale gelmiştir. Bu da toplumda yerel bir gelenek halini almıştır. Fakat Sovyetlerin son döneminde kademeli olarak dini inanç ve ibadetler serbestleştirilmiştir (Ağır & Arpacı, 2019: 1024; Birdişli, 2017: 123-143).

SSCB sonrası dönemde Orta Asya cumhuriyetlerinde iki kaynaktan dolayı dini inançlar konusunda bir fiili ihtilaf ortaya çıkmıştır. Birincisi; Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrasında Orta Asya cumhuriyetlerinde post Sovyet ya da neo Sovyet elitler ile Atlantikçi liberaller, demokratlar ve dini gelenekçilerden oluşan Sovyetler ve Sovyet kalıntılarına muhalif iki grup arasındaki güç mücadelesidir. İkinci kaynak ise; bölgedeki güç boşluğundan faydalanarak kendilerine alan, siyasi ve ideolojik taban bulmaya çalışan, Afganistan ve Pakistan’daki radikal dini örgütlerdir (Marat, 2008: 30-82). Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını alan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri gerek yapay sınırlar nedeniyle gerek materyalist Sovyet politikası nedeniyle gerek Sovyet ekonomi modeli nedeniyle gerekse kendi iç problemleri nedeniyle siyasi, ekonomik ve toplumsal birçok problemle karşı karşıya kalmışlardır. Sovyetler zamanında hâkim olan ateist propaganda ve eğitimin ardından bölge toplumlarında bir maneviyat boşluğu vuku bulmuştur. Bu maneviyat boşluğu da ya Hristiyan misyonerlerce ya da çoğunluğu Selefi-Vahhabi zihniyeti eksenli etrafında faaliyet gösteren Orta Doğu kökenli radikallerce doldurulmaya çalışılmıştır (Akimjan Kyzy, 2018: 31-39)

1970’lerde ana akım Hanefilikten kopup bir Hanbeli düşünce sistemi olan Vahhabi öğretiye yönelme hızlanmıştır. Bu durumun Orta Asya’ya yansması ise radikal fikirlerin yayılma gösterme refleksi olmuştur, halihazırda SSCB egemenliği altında olan ve Vahhabi öğreti için açık alana ve bu görüşe bağlanacak din bilgisi zayıf insan kalabalığına sahip Orta Asya coğrafyası ‘Vahhabi misyoner’ faaliyetlerine açık hale gelmiştir. Irak, Afganistan ve Ürdün gibi çeşitli ülkelerde yetişmiş, çeşitli etnik kökenlerden gelen Müslüman öğrenci grubu Orta Asya’ya varmışlar ve üniversitelerde hücreler oluşturarak yerel öğrencileri kendi saflarına katmak ve sonunda da ‘Halifelik’ kurma amacı taşıyan Taşkent Grubu’nu kurmuşlardır (<https://www.hudson.org/research/9830-radical-islamists-in-central-asia>).

Orta Asya bölgesinin siyasi İslami hareketlerle tanışması 1979 yılında başlayıp SSCB’nin hem beşeri hem de mali kaynaklarını tüketen Sovyetlerin Afganistan’ı işgal girişimi ve Sovyet-Afgan savaşıyla olmuştur. Sınır komşuluğu nedeniyle, daha yoğun olarak Özbekistan ve Tacikistan’dan gruplar halinde Pakistan’a geçen Özbek ve Tacikler burada radikal öğretiye sahip medreselerde eğitim almışlardır (Rashid, 2002: 44-45). Materyalist Sovyet ideolojisi 1980’lerde zayıflamaya ve gevşemeye başlamadan önce böylesine yakın temaslara kesinlikle izin vermemekteydi.

Bağımsızlıktan sonra bölge hükümetleri, SADUM benzeri kurumlar ile (Kang, 2010: 36) dini eğitim ve faaliyetlerini devlet kaynakları ve girişimiyle kurulan kurumlarda toplamaya çalıştılsa da bölgede devlet kontrolü altında olmaksızın teşkilatlanmalarını tamamlayan dini kimlikli partiler, vakıflar ve dernekler yayılmış ve

yaygınlaşmışlardır. Durum öyle bir hal almıştı ki bağımsızlıktan sonra çok değil iki yıl içerisinde, 1993'e kadar yalnız Özbekistan sınırları içinde 5000 civarı devlet kontrolü dışında dini okul açılmıştır (Demirci, 2012: 37). Günümüz siyasi ve hukuki bilgisiyle biliyoruz ki bu kadar kısa sürede bu kadar derine inebilmiş ideolojik yaklaşımlar, toplumda bu tür fikirlere olan açlığı göstermektedir ve uzun vadeli stratejiler ile cevap verilmelidir. Kapatma ve sindirme çalışmaları bu ideolojiye sahip insanları marjinalleştirmekten başka hiçbir işe yaramaz ki Orta Asya özellikle Özbekistan bunu deneyimleyecektir.

Orta Asya'da nüfus açısından en yoğun bölge olan ve bölge ülkelerinden Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'ın kesişim noktasında yer alan, ayrıca Afganistan, Pakistan ve Çin sınırlarına komşu konumundaki Fergana Vadisi'nin radikal İslamcılarının aşırı yoğun faaliyetlerinin merkezi konumundaki topraklar haline gelmesi beklenebilecek bir gerçektir (Birdişli, 2017: 132). Nitekim, dinî eğitimin yaygınlaşması ile birlikte, Sovyetlerin baskıcı ve engelleyici gücünün hâkim olduğu dönemde dahi dini ve kültürel kimliğini koruyan Fergana Vadisi'nde "dinselleşme" eğilimi net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Öyle ki, Fergana Vadisi ilerleyen yıllarda her türden İslami hareketin beşiği halini almıştır (Demirci, 2012: 38). Adalet, Tövbe, İslam Savaşçıları Grubu ve Bereket Grubu, SSCB döneminde varlığını yeraltında sürdürüp Gorbaçov'un reformlarıyla gün yüzüne çıkmışlardır (<https://www.hudson.org/research/9830-radical-islamists-in-central-asia>).

Bölgede özellikle İslami Rönesans Partisi önem arz etmektedir. Nitekim, Sovyetler zamanında Sovyet Müslümanlarının ulus üstü İslami hareket olarak kurdukları parti, SSCB'nin son dönemlerinde ve Sovyetler sonrası dönemin başlarında özellikle Özbekistan ve Tacikistan'da örgütlenmiştir. Tam da bu dönemde -1992 yılında-Tacikistan'da hükümet ve İslami muhafazakârlar arasında iç savaş patlak vermiştir. Savaş devam ederken İslami kesimlerin iktidarı tehdit edebileceğinden tedirgin olan Özbekistan hükümeti tarafından özellikle Fergana Vadisi'ndeki partiler olmak üzere ülkede faaliyet gösteren partiler kapatılmıştır. Bu bölgedeki gruplar Afganistan, Pakistan ve Tacikistan'a geçerek oradaki radikal gruplardan da etkilenerek ideolojilerini şiddet ve güç kullanımıyla koruma ve yayma yoluna gitmişlerdir (Azizian, 2006: 93-106).

İslamiyet, Orta Asya halklarında sadece dini bir kimlik olarak görülüp ahlaki, inanç ve ibadet gerekliliklerini yerine getirmekte istekli değillerdir. İktidar sahipleri İslamiyet'i popüler söylemle halka 'cici' görünmek için kullanmışlar, Marksist geleneği sürdürenlerin gazını almaya çalışmışlar, uluslararası elitlerin dini yapılardan kaçınılması uyarılarını dikkate almışlar ve kendi iktidarlarına karşı gelecek grupları elimine etmişlerdir. Sonuç olarak, İslamiyet'in birtakım özelliklerini kırarak kendi modern normlara uygun devlet anlayışları çerçevesinde "milli İslam" oluşturmaya çalışmaktadırlar (Çalışkan, 2012: 378). Özbekistan ve Tacikistan bu bağlamda özellikle önemlidirler. Sovyetler döneminde İslam bu iki ülkede diğer Orta Asya ülkelerine nazaran daha canlı kalmıştır. Bunun nedeni olarak Özbekistan'ın tarihi Orta Asya İslam geleneğinin ve SSCB döneminde SADUM'un merkezi olması ve Tacikistan'ın Afganistan'la sınırını paylaşması görülebilir (Demirci, 2012: 33-69).

Özbekistan ve Tacikistan, Orta Asya'da radikal gruplar için örgütlenebilecekleri en uygun ortamdır. 1997 yılında Kabil, Taliban'ın kontrolü altına girdiğinde radikal İslami hareketlerin bir tehdit oluşturduğu yönünde algı daha çok büyümüştür. Bu dönemde Özbekistan ekonomisinin Sovyet dönemine oranla kötü olması ve yolsuzluğun yaygınlaşması da Özbek toplumunda rahatsızlık yaratmıştır. Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov yönetimine karşı tek muhalefeti İslamiyet'i öne çıkaran grupların organize etmiş olması nedeniyle, gelişmeler Özbekistan iktidarını panik havasına sokmuş ve bundan dolayı İslami aktivizm hedef alınmıştır (Azizian, 2006: 93-94; <https://doc-research.org/2019/11/religious-radicalism-central-asia/>; Baran, Starr, & Cornell, 2006: 17-18).

Aşırılığın nasıl geliştiğine dair örnek verecek olursak, ÖİH'in temeli, SSCB'nin dağılma dönemlerindeki yumuşama ve dini yapıların serbestçe hareket edebilmesinden yararlanarak Özbek şehri Namangan'da kurulan Adalet Grubu'nda atılmıştır diyebiliriz. 1991 yılında SSCB dağıldığında ve bölge ülkelerinde siyasi iktidarlar tam olarak tesis edilmediğinde Adalet Grubu, yerel yönetimde söz sahibi olmuş, suç ve yolsuzluğa karşı savaşmıştır fakat 1992 yılına gelindiğinde kendisi de laik Sovyet eğitim ve sosyal düzeninde yetişmiş, SSCB dağılmadan önce Özbekistan Komünist Partisi Genel Sekreterliği yapmış olan, radikal İslami grupların iktidarını zedeleyeceğini düşünen, yeni kurulmuş Özbekistan'ın ilk Devlet Başkanı İslam Kerimov, bu grubu yasadışı ilan ederek lider kadrosunu tutuklatmıştır. Grubun taraftarlarının çoğu Afganistan'a, birçoğu da Tacikistan'a kaçmıştır, 1997 yılında Tacik İç Savaşı'nın bitişi ve Taliban'ın Kabil'i ele geçirmesiyle bu grubun taraftarları Fergana Vadisi'nde İslam Halifeliği söylemleriyle güç kazanmıştır (Demirci, 2012: 39). İslam Kerimov hükümetinin Özbek/İslam toplumuna karşı keskinleşen politikaları, kısıtlamalar ve baskı üzerine ülke dışındaki grupların liderleri özellikle 1992'de Tacikistan'a kaçan önemli figürler olan Tahir Yoldaşev ve Cuma Namangani ÖİH'i kurmuşlar, Taliban'dan Afganistan'da üs talep etmişlerdir. Ardından Kerimov'a karşı "cihad" ilan eden ÖİH, Kerimov rejimini devirerek "şeriat rejimi" kurmayı ve "İslam Halifeliği" kurmayı amaçlamaktadır (https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/islamic-movement-uzbekistan#text_block_19654).

4. SONUÇ

Sonuç olarak, Orta Asya bölgesinde ortaya çıkan radikalizm ve dini radikalizm Sovyetler Birliği'nin Marksist ideolojisinin bir sonucu olarak dinden daha doğru ifadeyle akılcı dini eğitimden uzaklaştırılmış toplumların Sovyetler Birliği sonrası manevi, ideolojik boşlukta ve dine tutunma çabaları olarak görülebilir. Bu dine tutunma çabası ise Orta Asya dışından gelen, çoğunluğu Orta Doğu, Afganistan ve Pakistanlı radikal fikirlere sahip Selefi-Vahhabi gruplar tarafından suiistimal edilmiştir. Selefi-Vahhabi ideolojisinin bölge ülkelerinde radikalleşmeye olan etkilerinin nedenleri arasında köktenci ve reformist görüşleri yatmaktadır. Bu gruplar yeniliğin İslamiyet'i yozlaştırdığını düşünmektedir, yeni ve modern olan bilgi ve pratiklerin reddedilmesi gerektiğini böylece İslamiyet'i 7. yüzyılda yaşanış biçimine geri döndüreceklerini düşünürler. Dolayısıyla, bu görüşlerin temelinde bir 'yıkım' fikri vardır. Bu fikir Sovyetlerin Afganistan'ı işgalinde silahlı eğitim, savaş şartları ve şiddet araçlarının kullanılmasının görece meşruiyeti ile radikalleşmiştir.

Radikalleşme sürecine bir diğer katkı da hiç şüphesiz, Sovyetler sonrası kurulan ülkelerin otoriter ve dini kontrol etmeye çalışan rejimlerdir. Bu otoriter rejimler ülkelerindeki siyasi/İslami grup ve partilerin kendi mutlak iktidarlarını tehdit etme ihtimallerinden duydukları tedirginlik ile bu grup ve partileri gerek kapatma gerek yasadışı ilan etme gerekse ülke dışına-özellikle Afganistan ve Pakistan'a sürme yoluyla daha saldırgan ve radikal fikirlere açık hale getirmişlerdir. Gruplar Afganistan ve Pakistan'a geçtiklerinde burada radikal eğitimin en yoğun halini almışlardır. Hem fikir hem de silah bakımından donatılan bu gruplar aşırı öğretilerle ülkelere geçmişlerdir. Fergana Vadisi bu alışverişin en yoğun olduğu nokta olmuştur. Orta Asya coğrafyasında, dini-radikal fikre ve ideolojiye sahip birçok parti ve örgüt bulunmaktadır. Akramiler, Hizb'un-Nusrat, Tebliğ Cemaati, Orta Asya İslami Hareketi, Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH) ve Hizb'ut- Tahrir (HT) bunlardan en dikkat çekenleridir.

KAYNAKÇA

- Ağır, O., & Arpacı, I. (2019). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Ortaasya'da Dini Radikalizmin Nedenleri Üzerine. *Turkish Studies*, 14(3):1023-1044
- Akimjan Kyzy, B. (2018). "Yeni Dini Akımların Orta Asya Gençliği Üzerindeki Etkileri ve Dini Eğitimin Rolü", *Genç Vizyonlar Dergisi*, 2(4):31-39.
- Alimi, E. Y., Demetriou, C., & Bosi, L. (2015). *The Dynamics of Radicalization*, Oxford University Press, New York.
- Arpacı, I. (2017). "Dini Radikalizmin Nedenlerini Tersinden Sorgulamak: Milli Görüş Neden Radikalleşmedi?", *Turkish Studies*, (12/8):11-28.
- Azizian, R. (2006). "Countering Islamic Radicalism in Central Asia", *Connections*, 5(4):93-106.
- Baran, Z., Starr, S. F., & Cornell, S. E. (2006). *Islamic Radicalism in Central Asia and the Caucasus: Implications for the EU*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
- Birdişli, F. (2017). "Orta Asya Bölgesel Güvenlik Kompleksi Bağlamında Kırgızistan-Özbekistan İhtilafı", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(30):123-143.
- Brown, B. (2013). "The Two Faces of Religious Radicalism: Orthodox Zealotry and "Holy Sinning" in Nineteenth-Century Hasidism in Hungary and Galicia", *The Journal of Religion*, 93(3): 341-374.
- Commins, D. (2015). "From Wahhabi to Salafi". (Ed. Bernard Haykel, Thomas Hegghammer ve Stéphane Lacroix), In *Saudi Arabia in Transition: Insights on Social, Political, Economic and Religious Change*. ss. 151-166, Cambridge University Press, New York.
- Çaman, E., & Dağcı, K. (2014). "Özbekistan'da İslam, Siyasi Sistem ve Radikalizm", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, (8):8-22.
- Çalışkan, İ. (2012). "Orta Asya'da Üç İslam Anlayışı". (Ed. Muhammet Savaş Kafkaslı), *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye*, ss.371-389, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara - Türkistan.
- Davletov, T. B. (2006). "Orta Asya'da Dini Ekstremizm Yaygınlaşabilir Mi?", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD) Dergisi*, (4):177-183.
- Demirci, L. (2012). "Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana", *Savunma Bilimleri Dergisi*, 11(2):33-69.
- Kang, D. (2010). "Orta Asyada Radikal İslam Hareketi Ve Terörizm", *Yüksek Lisans Tezi*, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Kurum, M., & Avcı, E. (2018). "Radikalizm ve Aşırıçılıktan Terörizme: Siyasal Şiddetin Araçsallaştırılması", Güvenlik Sratejileri, 14(28):37-90.
- Marat, E. (2008). National Ideology and Statebuilding in Kyrgyzstan and Tajikistan, Silk Road Paper, Washington, DC.
- Neuman, P. (2013). "The Trouble With Radicalization", International Affairs, (89):873-874.
- Rashid, A. (2002). Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia, Yale University Press.
- https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/islamic-movement-uzbekistan#text_block_19654 adresinden 15.11.2021 tarihinde alındı
- <https://doc-research.org/2019/11/religious-radicalism-central-asia/> adresinden 12.11.2021 tarihinde alındı.
- <https://www.hudson.org/research/9830-radical-islamists-in-central-asia> adresinden 17.11.2021 tarihinde alındı
- <https://libguides.lib.msu.edu/radicalism/definition> adresinden 25.11.2021 tarihinde alındı.
- <https://sgp.fas.org/crs/misc/RS21695.pdf> adresinden 1.11.2021 tarihinde alındı.